

POIMANJE ČASTI U CRNOJ GORI I BOKI KOTORSKOJ U 19. VIJEKU

Mladen VUKČEVIĆ

YU-Crna Gora, 85220 Kotor, Stari grad 405

IZVLEČEK

Avtor na kratko pojašnjuje poimanje časti v Črni gori in Boki Kotorški v 19. stoletju. Kot vezni člen časti poudarja patriarhalno moralo. Vprašanju časti pristopa predvsem iz moralno-etičnega stališča, torej s sociološkega, etičnega in filozofskega gledišča. Vlogi časti in morale so ljudje dajali prednost pred hogastvom, družbenim položajem ali zunanjim prestižem. "Čast in ponos" sta bili družbeni in moralni kategoriji, za katere se je živelo in umiralo. Takšna morala je pravzaprav izhajala iz srednjeveškega pojmovanja časti, viteštva in poštenosti.

Ključne besede: čast, etika, Črna gora, 19. stoletje

Uvod

Pisati ili govoriti o poimanju časti u prošlosti vrlo je nezahvalan, složen i osjetljiv poduhvat. To posebno važi za Crnu Goru i Boku Kotorsku, koje su pitanju časti u prošlim vijekovima, a naročito pitanjima čojstva, etike i morala, posvećivale daleku veću pažnju nego u drugim balkanskim, južnoslovenskim, pa i mediteranskim prostorima.

Crna Gora i Boka Kotrska izgradile su u prošlosti svoj specifičan moral i etiku. U njih su ukomponirani uticaji mediteranske etike i morale, ali i kontinentalnog, posebno slovenskog i južnoslovenskog morala iz perioda srednjeevovne Raške i Zete i kasnijeg perioda Crnojevića i crnogosrkih vladika na Cetinju u periodu od 16. do 18. vijeka.

Crna Gora je egzistirala u specifičnim i izrazito teškim životnim uslovima. Nakon propasti svoje srednjeevovne države (1497.) pod zadnjim Crnojevićima, ulazi u sastav Turskog Carstva, tj. Skadarskog sandžakata. Tada započinje težak period vjekovne borbe za opstanak protiv osmanlijskih zavojevača. U takvim okolnostima, kada se je radi opstanka "pobjeglo u ove visove", u planine i karstni predio, izgradjivao se je poseban oblik morala. Cijenilo se siromaštvo i poštenje, nepod-

mićenost i nepokornost, ustrajnost i borba "za krst časni i obraz junački". Takvi teški uslovi trajali su od kraja 15. vijeka pa sve do kraja 19. vijeka.

Boka Kotorska i Crnogorsko primorje egzistirali su opet u svojim posebnim uslovima, koji su bili mnogo lakši u odnosu na crnogorske. Bili su podijeljeni između Mletačke Republike (Kotor, Perast, Budva, Bar i Ulcinj od 1420. godine pa do 1797., s time da su Bar i Ulcinj pali pod Turke 1571. i pod njima ostali sve do 1878.) i Turskog Carstva (Grbalj neko vrijeme, te Risan i Hercegnovi do Morejskog rata 1687.). Gradovi su uživali specifičnu autonomiju i živjeli su u relativnom blagostanju i civilizaciji, baveći se pomorstvom i trgovinom, zanatstvom i ribarstvom. U periodu od 15. pa do 19. vijeka pokušavali su izgraditi svoj specifičan moral temeljen na srednjevekovnom poimanju časti, viteštva, dobročinstva i pomoći prema braći Crnogorcima i Primorcima. Od Venecije i morala "Prevedre Republike" uzimali su ono bolje i moralnije, odbacujući dvoličnost i prevrtljivost, kao i veliki egoizam i oholost prema nižim staležima ili strancima, uvijek gledajući da pomognu svojim.

Poimanje časti u Crnoj Gori u doba vladike Petra I i vladike Petra II i njihov uticaj na moral (period od 1781-1851.)

U doba Šćepana Malog (tzv. lažnog tuskog cara), a osobito nakon njegove smrti 1774. godine, Crna Gora se nalazila u teškim uslovima, dovedena skoro do uništenja. Bila je pritisnuta turskim napadima i mletačkom neprijateljskom politikom. Tek 1781. na Cetinju je Narodna skupština ne prijedlog glavara izabrala za vladiku dotadašnjeg kaludjera Petra I Petrovića-Njegoša. U periodu do oktobra 1830., dakle skoro 50 godina, ovaj mudri vladar je u najtežim uslovima radio na očuvanju slobode, borbi protiv turskih okupatora, okupljanju crnogoskih i brdskih plemena u jedinstven savez, stvarajući začetak države. Razdirana krvnom osvetom, borbom protiv moćnih Osmanlija, nemaštinom, gladju i neslogom plemena, Crna Gora je doživljavala "golgotu". No, zahvaljujući Petru I i njegovom neumornom radu na svim poljima sačuvala je samostalnost, borbom protiv Turaka i Napoleonovih Francuza, nakon sloma Mletačke Republike, te okupiranja Boke od strane Austrije od 1813.

Ovaj pobožni i dalekovidni čovjek, kojega su još za života zvali Sveti Petar, tokom punih pedeset godina izgrađivao je crnogorski moral i etiku. Borio se protiv zločina, nasilja i krvoprolića u svom narodu, radio na tzv. umiru krvi, na razvijanju blagosti, dobrote i praštanja u čovjeku. Pri tome, nije zaboravljao na neprestanu borbu za slobodom. Potencirao je istinoljublje, blagost i pobožnost, odnos prema ženi sa poštovanjem i pažnjom, te iznad svega osjećaj za pravdu, poštenje, te bratsko praštanje. Kada nije uspijevao svojim autoritetom kod plemena i njihovih glavara, prihvaćao se kletve. Kleo je zločince i nasilnike, a blagosiljao dobre i plemenite. Narod mu je vjerovao i pribojavao ga se. Za dobra djela davao je nagrade i javne pohvale, uz svoj blagoslov.

Petar I Petrović - Njegoš (1747-1830)

Poznata je razočaranost Petra I u Crnogorce u svojoj starosti. Tada je ovaj svetac proklinjao svoj narod, "jer vam je milije nezakonje i krvoproliće od česti i poštenja u pobožnoj tišini". On je uvodio zakone (1796., 1798. i 1803.), narodne sudove i sazivao narodne skupštine. Suzbio je krvnu osvetu i uveo sudjenje i kažnjavanje za zločine i krađe. Praštanje je za njega bila jedna od najvećih vrlina, uz solidarnost i bratsku pomoć. Uživao je veliki ugled i u Boki i Primorju, u Srbiji i Hercegovini. Pomagao je Karadjordjeve ustanike i pravoslani narod u Hercegovini, Primorju i Albaniji. Pamet, svetost i poštenje krasili su Petra I, što je imalo uticaja i na karakter crnogorskih glavara i običnih ljudi. Uvijek se trudio pomoći malom čovjeku.

Njegov nasljednik Njegoš (vladika Petar II Petrović) nastavio je njegovo djelo, mada je vrlo mlad došao na vladličansku stolicu. Uvodio je organe državne vlasti, pokušavajući da stvori Crnu Goru kao modernu evropsku državu. Ovaj vladar, filozof i pjesnik, bio je svjetski putnik, pansloven i kosmopolit. U teškim uslovima vladao je malom Crnom Gorom, pritiješnjen Turskom i Austrijom, uz povremenu pomoć carske Rusije. Izgrađivao je crnogorski moral, potencirajući junaštvo u ratu a pamet i razboritost u miru, stalno prisutno u čovjeka, i to ne samo prema Crnogorcima i drugim hrišćanima, nego i prema Turcima i domaćim Muslimanima (Karadžić, 1953, 70-91). U svojim djelima, naročito u "Gorskom vijencu" iskristalizirao je lik Crnogoraca. I on se kao i njegov prethodnik borio protiv nemaštine, nepismenosti i zaostalosti u svojoj zemlji. Neprestano putujući i boraveći u inostranstvu vidio je "kako drugi narodi žive u blagostanju dok njegova Crna Gora mora voditi bespoštednu borbu protiv silnih Osmanlija". Naglašavao je crnogorsko poštenje, osjećaj za pravdu i slobodu, korigujući preveliku osjetljivost, častohlepnost i želju za isticanjem, kada to poprima negativne konotacije. Upućivao je svoj narod da živi u dobrim odnosima sa Bokeljima i drugim susjedima.

Polovinom četrdesetih godina 19. vijeka na pitanje stranaca da nešto više kaže o Crnogorcima, Njegoš je izjavio da "jedan dan misli da nema boljeg i plemenitijeg čovjeka na svijetu od Crnogorca, da bi drugi dan mislio da nema goreg čovjeka od Crnogorca". Tu kontroverznost objašnjavao je surovim uslovima života, borbom za opstanak, kao i nasljedjem prošlosti. No, treba dodati i dinarsku preveliku osjetljivost i ponositost, kao važan faktor socio-kulturnog i etičko-narodnog nasljedja.

Njegoš je neumorno radio na realizaciji ideje panslavizma i oslobodjenju svih Južnih Slovena od tuđinske vlasti (Mihajlović, 1972, 28-31). Sa banom Jelačićem, knezom Aleksandrom, bosansko-hercegovačkim i albanskim prvacima u periodu od 1846-1851., dakle do svoje prerane smrti, nesebično je radio na političkom, nacionalnom i vojnom zbližavanju svih Južnih Slovena, žudeći i za njihovim oslobodjenjem i nacionalno-socijalnim ujedinjenjem (Vukčević, 1993, 9-13). U svom testamentu ostavio je visoko humanu poruku da niti kojeg južnog Slovena nije odvojavao od Crnogoraca, držeći ih sve za braću.

Tvrđio je da čovjek u ratu treba biti hrabar i junak ali pravdoljubiv i bez krvoločnosti, dakle plemenit. U svakom pogledu mora biti pošten i dobročinstvu sklon. Razvijao je osjećaj pravde kod Crnogoraca, skromnost i istinoljubivost, skromnost namjesto oholosti i uznosljivosti. Međutim, kao i svi vladari, i Njegoš se bio okružio užim krugom ljudi, rodbinom i prijateljima, kojima je davao privilegije, dok je neistomišljenike progonio. Stoga historičari smatraju da je značajniji kao književnik i filozof nego kao vladar, jer nije proširio Crnu Goru, već je gubio neke teritorije od Turaka i Austrije (na Skadarskom jezeru i u Primorju). No, u svijetu je poznat kao humanist, filozof i etičar, koji je volio sve Slovene, uzdizao ne samo Crnogorce nego i sve Južne Slovene.

Tvrđio je da se čovjeka nikada ne može dovoljno dobro poznavati. Uvijek te može razočarati svojim negativnim postupcima, odnosno obradovati pozitivnim postupcima. Poznat je njegov filozofski, aristotelovski aforizam: "Sa svake strane pogledaj čovjeka. Kako hoćeš sudi o čovjeku. Čovjek čojku tajna je najveća". Smatrao je da se od živoga čovjeka sve može očekivati. Čovjek mora živjeti u skladu sa prirodom, što mu omogućava da posjeduje više humanih i moralnih osobina, postajući i sam dijelom te prirode. U dodiru s bogatstvom i civilizacijom čovjek se kvari, postaje gramziv i sebičan. Njegova izreka "lakomnost čojku čojstvo popije" najbolje o tome govori. Nasuprot tome je pomaganje požrtvovalnost.

Njegoš je visoko cijenio crnogorsku ženu - mučenicu i hrabru patnicu, koje se nesebično žrtvuje. Hvalio je njen moral i skromnost, učeći Crnogorce da poštuju svoje žene, snahe i kćerke. Dobro je znao koliko patrijarhalni moral guši slobodu ženskoga pola, te da sa razvojem društva žena i u Crnoj Gori treba izboriti svoje mjesto u modernom društvu.

U ratovima i u miru žene su u Crnoj Gori nosile najveće breme. Društvo je bilo prilično surovo prema njima, budući da patrijarhalni moral nije sentimentalnost već tačno utvrđena hijerarhija dužnosti i odnosa u porodici i društvu. Surovo se postupalo sa ženskom ako bi napravila neku grešku, ne samo ako je riječ o supruzi, nego i o kćerki ili sestri. No, žene su najviše štatile patrijarhalni moral, mada su same od njega imale najmanje koristi. Muškarac je štatio čast žene po onoj Njegoševoj izreci, odnosno izreci naroda: "Muž je branič žene i djeteta, narod branič Crkve i plemena". Naročito se pazilo na čast djevojke. Nju se nije smjelo "obeščastiti" a ne oženiti. Tada se surovo postupalo sa tim muškarcem, pa i sa ženom koja je zgriješila. Vanbračno dijete smatrano je za veliku sramotu, pa su djevojke koje rode nezakonito dijete protjerivane iz kuće i plemena u druge krajeve.

Žena je u 18. i 19. vijeku često optuživana za neplodnost, kao da muž nije mogao biti i sam neplodan. U slučaju da u braku nemaju djece, muž je sa najbližom rodbinom dobivao odobrenje od Crkve i vlasti da može u izuzetnoj situaciji dovesti drugu, mladu ženu "zbog poroda" (Vukčević, 1971, 7).

Od majke se očekivalo da junački odgaja sinove, da razvija njihov osjećaj za isti-

canje i dokazivanje. Uostalom, majke su svugde po svijetu onaj roditeljski segment koji razvija uspješnost kod djece, dok se otac bavi sticanjem sredstva za život i egzistenciju, politikom i sl. Željele su da im sinovi budu hrabri i slavni, pa i da poginu za slobodu. Za kćerke su željele da se dobro udaju i imaju zdravu djecu i dom.

Crnogorke su odlazile na ratišta, često i same ratovale. Donosile su hranu na ratište, oružje i municiju, te bile požrtvovane bolničarke. Sokolile su svoje sinove i muževe da jurišaju i ginu za čast i slobodu. Hrabrost crnogorske žene ovjekovečili su pisci i pjesnici iz različitih zemalja: Vraz i Loti, Puškin i Karađžić, Nenadović i Matavulj, braća Mažuranić i braća Grim, kao i mnogi drugi. Istoričar Marko Vujačić daje izrazit primjer herojstva i moralne visine Crnogorke nakon smrti njenog sina. Naime, kada je u slavnoj bici na Grabovcu 1858. poginuo i harambaša Luka Jovović, majka njegova nije dozvolila da se prekida narodno slavlje zbog pobjede nad turskom vojskom, mada su to starješine naredile kada su saznali za smrt njenog sina - poznatog crnogorskog junaka. Ova odvažna žena govorila je da ga je zato i rodila da slavno pogine za slobodu svoga naroda (Vujačić, 1953, 246). Majke su za opštu nacionalnu stvar znale podnositi goleme fizičke, a naročito duhovne i emotivne patnje. Istoričar Vujačić u istom djelu navodi primjer majke Stevana Perovića Cuce, koja je njegovala ranjenog crnogorskog junaka Joka Kusovca, mada je znala da joj je ovaj ubio sina u Carigradu, po nalogu vladara knjaza Danila I. Dok je njegovala ranjenika neprestano je plakala, mada nije rekla razlog svojoj tugi. Po ozdravljenju ranjenik Kusovac molio je nesrećnu majku da mu oprost i kao ubici njezinog sina, odlazeći sav očajan iz njenog doma (Vujačić, 1953, 252). To je doista rijedak primjer antičke veličine majke, koju bol za ubijenim sinom ne sprječava u obavljanju dužnosti žene Crne Gore.

Plemenitost je zahtijevana u Staroj Crnoj Gori, i to ne samo prema Crnogorcima, nego i prema Turcima, Mlečanima i ostalim "okupatorima". Visoko se cijenila data riječ, kao i čovjek koji je istu održao, makar i na svoju štetu. Plemenitost vojvode Miloša Krivokapića prema predatim Turcima zaslužuje pohvalu i divljenje, isto kao i njegova zaštita nejači u tzv. "pohari Kuća 1856" (Vujačić, 1953, 324-327). Takva humanost i plemenitost formirali su svjetlije stranice etnologije i tradicije, dok su negativni primjeri željeli da se zaborave (primjer harambaše Baja Pivljanina koji je ubio svoju djevojku i njenog oca, kada je saznao da hoće otići za Turčina) (Vujačić, 1953, 68). Kroz dugu tradiciju u Crnoj Gori i Brdima, narod je veličao humanost.

Etika i moral vojvode Miljanova (druga polovina 19. v.)

Marko Miljanov je znameniti kučki i crnogorski vojvoda, ratnik i književnik, etnolog i moralista. Ovaj etičar narodne provenijence rođen je 1833. u Medunu, a umro 1901. u Herceg-Novom. U svom burnom životu, prošao je kroz faze hajduka i harambaše, perjanika i vojvode (Miljanov, 1989, 9), u periodu knjaza Danila I i

knjaza Nikole I, da bi pod starost postao književnik i tumač narodnog etosa. Napisao je tri obimne knjige, i to: "Primjeri čojstva i junaštva", "Život i običaji Arbanasa" i "Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi". Tako je ovaj još za života proslavljeni junak postao poznat i kao pisac, narodni filozof i moralista, istinski narodnjak. Stoga su njegova djela ostala trajna vrijednost istorije i etnologije, filozofije i narodnog morala slovenskog i balkanskog prostora.

Njemački, francuski, italijanski i ruski naučnici često su na kraju 19. i na početku 20. vijeka citirali filozofsku misao Marka Miljanova: "Junaštvo je braniti sebe od drugih, a čojstvo braniti druge od sebe". U prenesenom smislu to znači da moramo biti fini i dobri za druge i prema drugima, puni razumijevanja i tolerancije, humanosti. Pa i na uvredu, ističe vojvoda, ne treba uzvraćati, neka se on sam stidi. Miljanov je poput kineskog filozofa Konfučija pun visoke etike. "Moramo se zastidjeti nad nepravdom", isticao je Konfučije, pa i Marko Miljanov koji kao nepisani čovjek iz naroda nije čuo za kineskog velikana iz daleke prošlosti. Suprotstaviti se treba nepravdi i "dati život za pravdu, za slobodu i svoj narod", stime da se poštuje "čojstvo" kod svakoga.

Imanuel Kant učio je "maksima dobročinstva jeste dužnost svih ljudi jednih prema drugima bilo da se oni smatraju dostojni ljubavi ili ne." Vojvoda Marko sudi o svrsi dobročinstava na zapanjujuće sličan način: "Dobročinstvo ti u pomoć priskoči, um ti prosvijetli i popravi, pa dobro želiš a zlo prezireš" (Miljanov, 1967, 41). Dobročinstvo je tako pozitivno, naglašava vojvoda, da postaneš pun radosti i "nadaš se da ćeš nagnat na dobročinstvo i zločinca". Dok je po Kantu biti dobrotvor drugim ljudima obaveza svakog pojedinca, za Marka je dobročinstvo dio pozitivne svijesti plemena i naroda, empirijska kategorija socijalne svijesti. Ta svijest o dužnosti upravo nam nalaže da priskočimo u pomoć svakom čovjeku, pa čak i našim neprijateljima. To je princip kolektivne solidarnosti, više svijesti, koja uzdiže moralni cilj iznad ličnog emocionalno-psihološkog tumačenja. Vršimo dužnost, ističe Marko, nezavisno od toga koliko će time biti pogodjen neki naš emocionalni stav ili razlog.

Dobročinstvo ima svrhu da oplemenjuje ljude, da je djelatno, u protivnom nema svrhe. Ono je tzv. "umska dužnost", podvig samoodricanja ili pak izraz herojske svijesti. Učinjeno je iz želje da ono kao voljni akt pojedinca posluži kao uzor koji unapređuje ljudsku zajednicu. Taj pojam "čojstvo" pripadao je određenom društvenom tipu - plemenskoj organizaciji Stare Crne Gore. Ona ga je njegovala i zahtjevala, jer je dobro djelo u funkciji uzora koji podstiče nova dobra djela, dakle podiže nivo opšte moralnosti naroda.

Moralna filozofija Marka Miljanova složenija je od Kantove u određenom smislu. Kod Kanta čin dobročinstva je nekakva unutrašnja prinuda putem dužnosti, koju um treba da pretvori u opći ljudski zakon. Kod Marka je dobročinstvo izraz određenog narodnog shvatanja, koje je opredmećeno u herojskoj svijesti. Ono je vrlina koja podazumijeva čitavu ličnost (Tomović, 1979, 9). Stoga Marko za

dobročinstvo i tvrdi "tobom je blaga mirmoća ovladala, koja te dobročinstvu vuče", jer ono oplemenjuje i donosi mir i spokoj čovjeku.

Pojedinac učestvuje u integralnom moralnom umu plemena ili naroda. Život pojedinca segment je opšteg života. Da bi jedinka bila u funkciji dobročinstva, potrebno je da posjeduje spoljašnje uzore koji je uzdižu. Zlo se mora spriječavati, a ne umnožavati. Snaga javnog mnjenja odobrava suzdržavanje od zla, posebno u situacijama koje su opterećene strastima. Stoga Marko visoko cijeni primjer popa Djura Kusovca koji se uzdržao i oprostio fizičku i moralnu povredu jednom slabom plemeniku (Miljanov, 1967, 84).

U crnogorskoj tradiciji uzori su bili glavne podsticajne smjernice djelovanja. Pojedinac se upravljao pozitivnim primjerima i slijedio ih u svim životnim okolnostima. Od svih društvenih dobara najviše je cijenjen valjan primjer dobročinstva, čija je svrha akt uzvišene plemenitosti. Takav primjer je snažno odgojno djelovanje. Za negativne primjere Marko ističe "da je od svega najgore kad ti padne na um čije zločinstvo", jer ono pokazuje kako ne treba djelovati. Za učmiće zločina smatrao je da su duboko nesrećni i osramoćeni za vječnost. Možda više od pozitivnih primjera ovi su upozoravali na "grdno zlo".

Apstraktni moralni čovjek pretežno se uzima kao uzor čovjeku od krvi i mesa. U moralnoj filozofiji javila se praktična potreba da se poštuje teorijski ideal etički izgrađenog čovjeka. To je tvorevina našeg duha, koja ima moć da upravlja mislima i snažno utiče na cjelokupno naše ponašanje. Apstraktni uzor je čovjek pun vrline. On svijest o dobrom djelu pretpostavlja svim ostalim oblicima djelovanja. U Staroj Crnoj Gori dobro djelo smatrano je najvećom ljudskom vrijednošću. Tako je u moralnoj tradiciji Marko zapisao da je "dobročinstvo naš besplatni učitelj, koji nas u svaki tren oka pomaže i na dobro zove" (Miljanov, 1967, 39).

Vojvoda Marko nije bio etičar u strogo naučnom smislu. On je bio neuk čovjek, ali prije svega etična ličnost koja sopstvene postupke zna da prosudjuje prema moralnom glasu u sebi. Istaknuti Crnogorci nijesu se učili moralnom ponašanju iz knjige, već iz života. Prihvaćali su sva mjerila o vrlini i poroku unutar svoje plemenske i narodne zajednice. Tu je praksa išla ispred teorije, a život pun časti i morala predhodio je teoretskom umovanju o časti i etici. Praksa starih Crnogoraca poklapala se sa moralnom filozofijom od Sokrata pa do modernih etičara. Ovdje je misao o dobročinstvu bila vezana za čovjekovu razboritost i snagu njegove ličnosti da prema ovoj procjeni djeluje i izvrši neki čin.

U svojoj studiji o Marku Miljanovu češki sociolog Holeček je napisao: "On ljude razlikuje samo po tome da li su dobri ili slabi. On ne misli da je najgori Crnogorac ravan najboljem Turčinu, zbog čega je kod Turaka omiljen ništa manje nego kod svojih." Marko zamišlja da svaki dobar čovjek mora živjeti u skladu sa ustanovljenom predstavom vrline. Dobar čovjek, za njega, nikada ne pravi razliku između svojih iskaza i postupka, obaveza i želja. On je cjelovita ličnost, potpuno homogena u svemu.

Upoznajući neke od njegovih osobina možemo pogoditi i ostale, jer se ne kose između sebe, što govori o tome da kod istinski dobrog čovjeka nema kontroverznosti.

Iz djela Marka Miljanova etički cjelovit čovjek ne dijeli iskaze od uvjerenja a uvjerenja od postupka. On jednostavno misli i djeluje uskladjeno i harmonično. Kod sebe je izgradio osjećanje ponosa, koje opet nikada ne prelazi u oholost i nadmenost. Poštuje druge ljude iz one unutrašnje vrline s kojom poštuje i sebe, mada ne želi da se drugi bave njegovom važnošću, jer je to u suprotnosti sa čovjekom vrijednim poštovanja. Sposoban je da izvrši svaku obavezu, mada nikada neće preuzeti onu obavezu koja premašuje njegove moći. Skroman je i pošten u svemu. Smrti se ne plaši ali je ne želi i ne miri se sa njom. Ugled stavlja ispred života, mada ništa svjesno ne preduzima što bi ga vodilo samouništenju. No, ako je to prilika za podizanje ugleda, on svjesno ulazi u rizik, kako bi se istakao i podvigom uzdigao sebe.

Markov ideal "dobrog čovjeka" nije poslušnik, već potpuno slobodni subjekt. On vodi računa o shvaćanjima sredine u kojoj živi, mada zna da djeluje i suprotno ukoliko procijeni da je shvaćanje sredine u oprečnosti s njegovim shvaćanjem vrline i časti. Vojvoda Marko sa divljenjem govori o ljudima koji su izgradili jasnu svijest o ispravnosti ličnih stavova. Čovjekova dužnost je, po njemu, da sebe sama cijeni u srazmjeri koju ljudi mogu bez podsmjeha i omalovažavanja prihvatiti. Puzavost, dodvoravanje i moralna poniznost pripadaju duhovno invalidnim ljudima. Pokornost je znak da je ponos smrtno pogodjen, a bez toga pravi čovjek neće pristati da živi. Ponos ne dozvoljava čovjeku poniznost i sluganjski odnos, pa makar zbog toga imao štete i velikih posljedica po sebe.

Teolog i filozof Tomović ističe da svrha čovjekovog bića nije u tome da se divi svome fizičkome ili intelektualnome savršenstvu, već da uživa u prednostima one volje koja nudi "optimalne razloge da se bude istrajan u svome dostojanstvu" (Tomović, 1979, 17). Za Marka Miljanova najveći oblik ljepote je moralna ljepota. Stoga on ističe da moralna ljepota čovjeka treba da bude predmet literature, jednako kao i ljepota prirode koju su opjevali pjesnici, prikazali slikari, muzičari i drugi stvaraoci. Moralna ljepota je u vezi sa hrabrošću i junačkim podvizima u čovjekapojedinca ili pak u narodu kao zajednici. Junak koji se žrtvuje za dobro otadžbine za vojvodu Marka je veći svetac nego oni ljudi koje je Crkva zvanično proglasila svecima. Po njemu je borba za pravednu stvar svoga naroda nešto najuzvišenije i najviši oblik službe bogu.

Zanimljivo da je Marko Miljanov, jednako kao i Buda, milosrdje ne ubraja u akte dobroćinstva, pa stoga i nema visoko mišljenje o milosrdju. Ljubav prema ljudima, dakle čitavom čovječanstvu, za Marka Miljanova je karakteristična. On kao istinski humanist i filozof iz naroda njeguje ovu specifičnu disciplinu duha - ljubav prema čovječanstvu kao opštoj moralnoj zajednici. Ova etika Vojvode Marka nije sentimentalistička, već naprotiv humana, mada izgleda na prvi pogled surova i neumitna. Marko se slaže za jednakost društvenih i individualnih ciljeva, iako među njima

postoji različitost. Odnos između ličnog i društvenog treba da poveže ove dvije potpuno različite grupe osjećanja i dužnosti.

"Čojstvo" kao posebna moralna kategorija stoji u direktnoj vezi sa ljudskom ravnopravnošću. U Crnoj Gori se ravnopravnost prihvaćala zdarvorazumski, kao nešto što se podrazumijeva i ne trpi prigovor. Nije dobar čovjek onaj ko smatra i zagovara nejednakost među ljudima, tj. njihovu neravnopravnost. Niče je isticao da su dobri ljudi oni koji pak nemaju smjelost da budu zli. Ovaj njemački filozof isticao je da je "dobro djelo slabost", te da pravi čovjek ne smije imati slabosti. No, u Markovim "Primjerima čojstva i junaštva" njegovi likovi su dobročinitelji iz obilja snage, dobroti i samouvažavanja, a ne iz slabosti. Tako majka nekog Veka oprašta smrt svoga sina njegovom ubici iz velikodušnosti. Njezina je snaga toliko velika i moralna, da je u stanju da nadjača majčinsku bol. Markovi junaci posjeduju dostojanstvenu velikodušnost, koja je znak herojskog i humanog shvaćanja života, a ne izraz bolećivosti, sažaljenja i sl. Tu opšta vrijednost ide ispred ličnih osjećanja, bez obzira na to koliko su ona intenzivna i duboka. Dobro djelo nije milosrdje, već trijumf moralne veličine i lične odgovornosti. Zlo je, naime, lakše činiti, budući da ono ne konsultuje unutrašnju čovjekovu etiku, već samo nagone i psihološku stranu ličnosti. Zato je dobročinstvo u mnogo čemu isto što i herojstvo, a ponekad i više od njega. Velika je zasluga vojvode Marka upravo u tome što je razumio da je najteže dobiti moralnu bitku, odnosno bitku sa samim sobom. Najteži put do pobjede svakako je borba protiv sopstvene sebičnosti, protiv strasti i želja, a sve to u interesu javnog, dakle društvenog dobra. To čovjeka iz naroda Marka Miljanova svrstava u najveće evropske etičare, jer je znao cijeniti ono najplemenitije u čovjeku.

Treba istaći da je za mnoge naučnike, pisce i istraživače Crna Gora bila samo nekakav vojnički poligon, gdje su ljudi spartanski vaspitavali i obučavali ratnim vještinama, kako bi se dokazivali. Markove tri obimne knjige govore o borbi za slobodu i veličaju junaštvo, mada mnogo više afirmišu moral, dakle one vrijednosti koje imaju izvorište u čovjekovom srcu. U temeljne moralne vrijednosti vojvoda Marko navodi prijateljstvo. Za prijatelja se žrtvuje sve, pa uključujući i život. Ono se temelji na međusobnom poštovanju ali i reciprocitetu tzv. moralne simpatije. No, prijateljstvo je moguće sklopiti jedino između podjednako vrijednih, ravnopravnih i slobodnih ljudi. U početku zasnivanja prijateljstva ne smije se pomišljati na nikakav cilj ili pak korist, odnosno uzajamno pomaganje. Medjutim, u slučaju nevolje pomoć među prijateljima je uobičajena, mada ne i obavezna pojava. Stoga je prijateljska pomoć visoko cijenjena, budući da je rezultat slobodne odluke i velike moralne snage učinioca prijateljskog akta. Marko izuzetno uvažava spremnost da se prijatelju učini najveća lična žrva. Prijateljstvo koje bi se temeljilo na interesu ne bi imalo više moralnu vrijednost. On drži da prijateljstvo nije sentimentalna veza. Za njega je prijateljstvo slobodna obaveza na djelovanje, kada su prijateljeva čast, imovina i život na neki način ugroženi.

Marko Miljanov nije pasivni registrator. Gotovo u svakom primjeru on dodaje svoj komentar, kako bi osvijetlio istinsku vrijednost ili štetnost nekog događaja o kome govori. Za njega dobar čovjek nije osvetoljubiv, mađa ne boluje niti od nekakve "mlake bolećivosti". Stoga Marko uvijek razlikuje mlitavu popustljivost od ponosne uzdržljivosti. Dok je prva izraz pokornosti, druga je izraz procjene uma o štetnosti nepromišljenog reagovanja. Gnjev se treba u sebi spriječiti, budući da izaziva mržnju prema drugima, zle posljedice, kažnjavanje i osvetu. U interesu mira, plemenske i narodne harmonije dopušteno je zaboraviti na ličnu uvredu, pa i javno nanijetu sramotu. Opraštanje ima viši cilj.

Osim moralnog čovjeka ne postoji ni jedno drugo ljudsko biće koje je sposobno da prihvati obavezu ili pak da postane njen subjekt. Ljubav i poštovanje idu jedno uz drugo, pa i obaveza ide uz njih, kao nekakav njihov pratilac. Zahvalnost koju od drugih primamo kao nekakvu protivvrijednost za učinjeno dobro djelo, pojačava osjećaj moralne simpatije i ljubavi za sve ljude. Zahvalnost djeluje vrlo odgojno na sredinu.

Konfučije je zapisao: "Ko je učinio dobro djelo neka ćuti, a ko je primio dobročinstvo neka govori o tome". U ovoj izreci starokineskog filozofa sadržana je velika moralna poruka. Nema ružnije stvari nego kada se čovjek hvali za neko učinjeno djelo ili korist prema drugom čovjeku, naročito prema prijatelju. U hvalisanju leži nemoralnost, a riječ je i o gubitku ukusa i mjere. Uloga zahvalnosti je da podiže opšte moralne vrijednosti i primjerno djeluje na formiranje pravih ljudskih karakterata. Sama zahvalnost predstavlja moralni čin. Stoga u tom pogledu predstavlja visoku estetsku i etičku vrijednost.

Tamo gdje je uskraćena zahvalnost izostala poljuljan je u cjelini sistem vrijednosti, i to ne samo patrijarhalnih, nego vrijednosti uopšte. Stari Crnogorci su nezahvalnost smatrali za težak moralni prestup. Ljudi se mogu upravljati prema principu jednakosti u okviru uzajamnog moralnog poštovanja, koje pretpostavlja zahvalnost na ukazano dobročinstvo. Zato i Marko Miljanov zahvalnosti daje visoko mjesto u ljudskom moralu. Smatra da zahvalnost prekoračuje vremenske i prostorne granice. Zahvalnost postoji ne samo na žive ljude, nego i na mrtve, kojima treba da smo zahvalni za nekad učinjeno dobro djelo. Takodje i prema svojim precima ljudi znaju biti zahvalni, budući da su u prošlosti bili zaslužni za podizanje ukupnog nacionalnog ili lokalnog dobra (vrijednosti, i to ne samo materijalne, nego još više moralne, duhovne).

Za vojvodu Marka visoku cijenu ima samopoštovanje. Poštovanje za svoju ličnost podrazumijeva sposobnost čovjeka da ima osjećaj mjere u svakom pogledu. Čovjek koji cijeni sebe, u niukom slučaju nema pravo da to poštovanje drugima uskrati. No, ne smije se pretjerivati niti prema sebi, a niti prema drugima, jer poštovanje doista traži mjeru. Rugati se drugima ljudima, potcjenjivati ih ili ih prezirati je vrlo nemoralno i ružno. Time im se uskraćuju moralna prava, pa i kvaliteti koji im kao pripadnicima ljudske zajednice pripadaju. To se, dakle, protivi

ideji "čovjstva" i ljudskosti, dobrog ukusa i poštovanja drugih. Jer, ruganje je težnja da nečije nedostatke učinimo predmetom zabave i podsmjeha, a to je slično zlobi i pakosti. Zloba je pak protivnik ponosu kod drugih ljudi. Zloba, pakost i oholost zahtijeva od nas da potcjenjujemo druge, štoviše da drugi u poredjenju sa nama potcjenjuju sebe. Samopoštovanje je u potpunoj suprotnosti sa ohološću.

Vrlo značajno duhovno dobro je čast. Za vojvodu Marka čast i časnost kao njezina spoljna manifestacija u neraskidljivoj su vezi sa ponosom. Častan čovjek sebi ne može oprostiti niti jedan postupak, koji bi se sukobio sa plemenitošću i vrlinom, dobroćinstvom i moralom. Naime, povreda časti je isto što i narušavanje vlastitog moralnog integriteta, njegovo srozavanje u blato. Ljudi koji nijesu u stanju da jačaju svoj karakter i dostojanstvo u osnovi su nesrećni. Marko Miljanov tvrdi da je žalosno da ima ljudi koji ne obraćaju pažnju na spoljašnje obaveze, a niti na svoje dostojanstvo. Dužnost svakog čovjeka je da djeluje u skladu sa sopstvenom predstavom časti. Međutim, čast nije isključivo subjektivna vrijednost, već nešto važno što se usmjerava prema objektivnim i spoljašnjim uzorima. Bez osjećaja časti čovjek kao da ne postoji.

U slučaju da je neko učinjeno djelo povrijedilo čovjekova prava, postaje predmet moralnih sankcija. Sankcija nije izraz nečijeg privatnog autoriteta, već oblik zajedničke svijesti, društvenog morala koji je pretrpio povredu. Pojam sankcije mora nositi u sebi osuda nikom slučaju mržnju. Mržnja je svojstvena slabim ljudima, ona izmiče kontroli, pa stoga nema regulativni karakter čak ni onda kada se radi o povredi principa pravičnosti. U nedostatku pravnih normi u prošlosti, Crnogorci su znali uzeti osvetu u svoje ruke, koja je značila samo dužnost a nikako mržnju. Marko Miljanov daje primjer nekog Kustudije koji je ipak izlječio ranjenog krvnika svoga brata, da bi ga nakon ozdravljenja iz osвете morao ubiti. On dakle nikakvu mržnju nije osjećao prema ubici, već isključivo moralnu obavezu prema mrtvom bratu. Javno mnjenje ovdje je bilo presudno, jer se nosila sramota za neizvršenu osvetu za svoje.

Marko tvrdi: "U narodu nije zaboravljeno ničije zlo, ni dobroćinstvo, no je svako ostavio svome tragu poslije sebe ko je što učinio, ni male mahane nijesu zaboravljene" (Miljanov, 1967, 120). Vojvoda Marko ne odobrava mržnju čak ni prema neprijatelju, jer duboko vjeruje da jednom ukorijenjena mržnja radja mnogobrojne poroke.

Ono što se u narodu naziva zloradošću, zavješću i pakošću, kao i nezahvalnošću i ohološću, u vezi je sa mržnjom u čovjeku. Čak i ono što pretpostavlja različite oblike zlonamjernog podstrekivanja, kao da ima korijene u čovjekovoj sposobnosti i moći da mrzi i gaji svoju mržnju. Analogno tome, mržnja mora biti strana dobrom čovjeku. Ona i ne može pripadati čovjeku koji razvija samopoštovanje, koji cijeni sebe i druge ljude. To znači da čovjek treba živjeti časno, kako bi se svome potomstvu ostavilo u nasljedje čestito ime. To je bio moral ne samo Marka Miljanova, nego starih Crnogoraca, kojima je etika bila svetinja.

Poimanje časti u Boki Kotorskoj u 18. i 19. vijeku

Boka Kotorska je priobalni pojas od Sutorine na sjeveru do Kufina na jugu. To znači da obuhvaća unutrašnju Boku (četiri zaliva sa mjestima u njemu) i spolnju Boku (Grabalj, Budvu i Paštranoviće). To je, u stvari, jedna specifična cjelina, koja je, sticajem istorijskih okolnosti, imala različit socio-kulturni i etničko-etički razvoj od Crne Gore.

Govoreći o poimanju časti u Boki Kotorskoj u 18. i 19. vijeku, nužno je razdvojiti život u gradovima od života u selima. Gradovi (Kotor, Herceg-Novi, Perast, Risan, Budva, Sveti Stefan, Petrovac) su bili pod mletačkom upravom (do 1797., a nakon Francuza pod Austrijom sve do 1918) odnosno austrijskom upravom, dok su sela uz morsku obalu i u unutrašnjosti Boke imala manjeviše sopstvenu upravu, dakle autonomiju, u koju se tuđinske vlasti nijesu miješale. Glavna zanimanja u Boki bila su: trgovina i pomorstvo u gradovima i mjestima, a zemljoradnja, vinogradarstvo, maslinarstvo i voćarstvo, a naročito ribarstvo i razni zanati uz more.

Medju Bokeljima je u 18. i 19. vijeku bilo visoko izraženo osjećanje časti, kako prema sebi, tako i prema drugima.¹ Poštovanje drugog čovjeka, njegove časti, djela i imovine za Primorca ili Bokelja bila je svetinja. Medjusobno pomaganje i opšta solidarnost prema ljudima u nevolji išla je usporedno sa poštovanjem i uvažavanjem čovjeka i susjeda. Prijatelji su, a naročito rodbina, sami željeli pomoći drugima u nevolji, bez da bi to neko zahtijevao od njih. Na datu riječ u to se vrijeme gledalo kao na moralnu obavezu. Nezavisno od toga je li riječ o pravoslavnom ili katoličkom stnovništvu, ovdje se živjelo bratski i složno, uz medjusobna prijateljstva, sklapanje brakova, partnerstvo u poslu (trgovini, zanatsvu, brodarstvu ...) i ostalo.

Kotor je bio više usmjeren na Veneciju i Dalmaciju, kao i na Crnu Goru i susjedni Grabalj, a Herceg-Novi i Risan na tzv. orjensko-hercegovačko zaledje, kao i obrnuto - ovi na njega. No, Budva i drugi gradići na Primorju bili su usmjereni na Paštroviće, Pobore, Maine i Brajiće, kao i ovi na njih. Medjusobno se trgovalo ali i pomagalo u svakoj prilici. Primorci su bili vrsni pomorci, a to im je donosilo znatne prihode. Puno su putovali, donoseći uticaje iz svijeta u svoja mjesta u Boki. Upravo je pomorstvo proslavilo Boku, bilo izvor njihovih prihoda i dr. Gradili su lijepe dvorce uz obalu, razvijali kulturu i umjetnost, neprestano živeći u duhu dobročinstva, pomaganja i u korist javnog dobra.

Ne samo plemstvo, bogatiji trgovci i pomorci, nego i obični građani, pa i stanovništvo sa sela, izgradjivalo je osjećaj za pravdu i poštenje, solidarnost i ljubav prema bližnjima. Moralnu čistoću trebalo je zadržati i u siromaštvu, jednako kao i u

¹ Vuk Karadžić, Vuk Vrčević, Pavao Butorac i drugi istaknuti naučnici koji su boravili i proučavali ove krajeve ističu visoku solidarnost Bokelja u pomaganju jednih prema drugima, ako i prema Crnogorcima.

blagostanju. Ipak, lokalne uprave - komune bile su međusobno manje povezane, jer je samouprava i upućenost jednih na druge, usmjeravala ljude na pomaganje unutar svoje zajednice (npr. Dobrota unutar svoje komune, Orahovac za sebe, Prčanj za sebe, Perast za sebe, Stoliv takodje, Risan ... unutar svoje opštine). U arhivima je ostalo zabilježeno i sačuvano kako se Peraštani i Rišnjani mnogo pomagali Crnogorcima u prošlosti, a Novljani, Morinjani i Bijeljani Hercegovcima, zatim Budvani i Paštrovići Crnogorcima (vladikama, knjaževima), kad god su bili u nevolji, ratu ili kriznim situacijama.

Bokelji, odnosno Primorci bili su daleko boljeg imovnog stanja nego Crnogorci u 18. i 19. vijeku. To je i razumljivo kada se zna da je siromašna Crna Gora vodila stalnu borbu protiv Turaka i drugih osvajača za svoj opstanak. Međutim, trgovina, kontakti i prijateljstva su bili stalna pojava između ove "dvije" prirodne i nedjeljive cjeline. Crnogorci su bili upućeni na Primorce, koji su im uvijek bratski pomagali, što su knjaz Danilo I i kasnije knjaz Nikola I stalno naglašavali. Iz perioda oslobodilačkih ratova Crne Gore (1876-1878.) pomorski kapetan Stijepo Medin iz Petrovca svojim brodom prebacio je topove i municiju iz Trsta do Bužarice, da bi ih izručili crnogorskoj vojsci. To je bio vrlo opasan poduhvat, koji je radjen protiv austrijskoga znanja, a preko čitave njezine političke teritorije. Takvih rizičnih poduhvata u korist crnogorske braće znali su preduzimati Bokelji i u ranijoj prošlosti (u doba vladika cetinjskih), o čemu ima i dokumenata. Crnogorci su, sa svoje strane, nudili moralnu, vojničku i bratsku pomoć Primorcima, koja je manje bila u materijalnom a više u duhovnom pogledu, što je i razumljivo u odnosu na njihovo slabije imovno stanje.

Slobodarski, viteški i plemeniti duh bio je prisutan u Boki u prošlosti. Gradovi, oblasti i mjesta imali su pisane i nepisane statute, zakone i uzance. Njih su se držali, po njima se živjelo, sudilo i djelovalo. U slučaju da pojedinac nije živio u skladu sa pravilima grada ili sredine u kojoj se nalazi, morao ju je napustiti, pa makar on i njegovi preci bili starosjedioci, odnosno zaslužni mještani. Čovjek koji je bio žigosan i prezren morao je otići, jer su zakoni bili strogi.

Primjer iz Perasta sa početka 18. vijeka to najbolje pokazuje. Kapetan grada Perasta pod mletačkom upravom u to je vrijeme bio Vicko Bujović. On je izašao na dvoboj jednom turskom paši - pomorskom kapetanu koji je opsjedao Perast. Postavili su uslove da u slučaju Turčinove pobjede Perast postaje turski, a u slučaju pobjede Bujovića turska bi flota napustila opsadu i isplovila iz Boke. No, turski kapetan je obavezao Bujovića da u slučaju njegove smrti preuzme brigu o njegovoj maloljetnoj kćerki, koju je imao sa sobom. U dvoboju je Bujović kao iskusan i hrabar ratnik pobijedio turskog komandanta i tursko brodovlje je napustilo zaliv. No, Bujović nije održao riječ datu turskom paši, već je obečastio njegovu kćer i postupao sa njom kao sa robinjom i sluškinjom. Tada su mladi plemići peraški odlučili da kao zavjerenici ubiju kapetana Bujovića. Mada je Bujović bio glavna ličnost Perasta,

zbog nečasnog postupka morao je platiti glavom. Jedan od zavjernika koji su ubili Bujovića bio je Matija Zmajević, kasniji kapetan i admiral ruske baltičke flote Petra Velikog. On je sa ostalim zavjerenicima pobjegao iz Boke, kako bi izbjegao sudjenje i kažnjavanje za izvršeni zločin. No, ostalo je zapisano da je "izvršio svoju moralnu dužnost ubivši vjerolomnog plemića". Zbog toga čina on se nije kajao već je osjećao i ponos. Grofu Tolstoju i caru Petru I njegov časni postupak bio je za pohvalu. Ovaj primjer lijepo pokazuje moralnu visinu odličnika u njihovom vladanju. Viteško ponašanje zahtijevalo je od ljudi da "čuvaju svoj i tuđi obraz". Nemoralni postupci kažnjavali su se u skladu sa učinjenim djelom.

Bokejska i paštrovska tradicija visoko je cijenila moralno ponašanje u tuđini. Primjer Kanjoša Macedonovića i političara Ljubiše to najbolje pokazuje. Ovaj Primorac spasio je Venciju od nekog silnika Furlana, mada se nakon pobjede nad njim nije ničim okoristio, već i sam doprinio uvećanju bogatstva i slave velike "Serenissime" (Mitrov, 1980, 29-40). Time je pokazao visok moralni nivo, poštenje i negramzivost, kao i veliku skromnost, jer nije prihvatio niti plemićku ženu niti bogatstvo u Veneciji, već se vratio u svoj kraj, dobivši zanj izvjesne povlastice.

Crnogorski dostojanstvenici u 19. vijeku: Serdar Škriljo Kusovac, vojvoda Đuro Matanović, vojvoda Miljan Vukov, arhimandrit Nićifor Dučić, vojvoda Kreo Petrović, vojvoda Marko Martinović, vojvoda Ilija Pramenac.

Umjesto zaključka

U ovom kratkom radu pokušalo se dati obilježje morala i časti u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj u 18. i 19. vijeku. Poimanju časti pristupilo se sa tzv. teoretskog uticaja knjiga i dokumenta vladika Petra I i Petra II, kao i pisca Njegoša. Ljubiše i Marka Miljanova, a manjim dijelom i Vuka Vrčevića, Vuka Karadžića i drugih pisaca i moralista iz 19. vijeka. No, nije samo teoretsko ili knjiško stanovište uplivalo na formiranje morala u Crnoj Gori i Boki u 18. i 19. vijeku, već je možda usmeno predanje i živa tradicija imala još i veći uticaj na moral i čast. Život sam, ugled ljudi i primjeri iz prakse bili su najbolji učitelj.

Analizirajući pitanje časti i poimanje morala u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, mora se poći od patrijarhalnog morala i velike osjetljivosti Dinaraca, posebno Crnogoraca i Hercegovaca, o koje je pisao veliki naučnik Jovan Cvijić. Osobine koje posjeduju Dinarci, su velika preosjetljivost na svoju čast i moral, zapaljivost, a sa druge strane dobrota i poštenje, koje karakteriše ljude "koji naseljavaju zapadne predjele Balkanskog poluostrva" (Cvijić, 1966, 367). Njemački akademik Gesemann isticao je da su najtipičniji Dinarci ljudi sa krša, koje karakteriše tzv. patrijarhalni moral (Gesemann, 1943). Tradicija se poštuje i sljedi, a često se njoj takoreći i robovalo, jer se moralnom liku, časti i ugledu poklanjao čitav život.

Prelomni momenti u shvaćanju časti u Crnoj Gori došli su sa pojavom vladika Petra I i Petra II, koji su kao duhovni i svjetovni gospodari imali veliki uticaj na formiranje časti, morala i dobročinstava u svom narodu u drugoj polovini 18. i prvoj polovini 19. vijeka. Ova dva vladara ipak su imala znatniji socio-istorijski nego li moralni upliv. Tek s pojavom Njegoševih djela polovinom 19. vijeka, a naročito pojavom tri knjige vojvode Marka Miljanova na kraju 19. i na početku 20. vijeka, narod u Crnoj Gori dobiva svog etičara, prirodnog moralistu i filozofa. Inače, Njegoš i Marko Miljanov imali su veliki uticaj na Crnogorce po pitanjima "čojstva" i morala, dok je Petar I ("Sveti Petar") imao veći uticaj na istoriju, kuluru, Crkvu i nacionalnu i oslobodilačku svijest.

Interesantno je navesti mišljenje naučnika Gerharda Gesemanna o vojvodi Marku Miljanovu i njegovom djelu. Ovaj Njemac upoređuje Marka sa jednim drugim vojvodom crnogorskim (Miljanom Vukovim Vešovićem), ističući da je ovaj drugi bio "oporiji, stroži, zatvoreniji, primitivniji, ako hoćete crnogorskiji nego Marko Miljanov, koji iako Crnogorac, još uz to i Kuć, ipak više odgovara opštečovečanskom i evropskom idealu viteza" (Gesemann, 1963, 113). Sa njegovim djelom i junačkim životom bili su upoznati mnogi intelektualci kod Južnih Slovena i širom Evrope. Isticali su činjenicu da se u 50. godini naučio pismenosti, da bi potom postao i "pisac". Stoga je svugdje rado priman i sa poštovanjem dočekivan i izvan zemlje.

U Staroj Crnoj Gori stalno je njegovana ljubav za takmičenjem (Vukčević, 1971, 6) (tzv. agonalna ljubav - grčki "agon" znači borbu, takmičenje) između pojedinaca,

bratstva (isto prezime, najšira porodica) i plemena (isto porijeklo ili kraj u kome zajednički žive i opstaju). Tradicija je imala važnu ulogu, a naročito snaga sopstvenog porijekla. Razvijao se osjećaj snaženja svog bratstva, u kome se nijesu sklapali brakovi, kao i unutar plemena. To jačanje "svoga" odnosilo se ne samo prema Turcima, nego i prema Crnogorcima i Brdjanima. Time se je dobijalo na važnosti i snazi bratstva i plemena u zemlji, što su drugi morali poštovati.

U Boki i Primorju veliki uticaj na moral i čast u 19. vijeku imao je pisac, profesor i političar Ljubiša iz Budve, odnosno Kotora i Zadra. No, gradovi su imali svoje statute i zakone, a sela svoje običaje i tradiciju. Kodeks časti bio je poštovan u narodu i po njemu se je ravnalo. Dobročinstvo, poštenje i čestitost, uz solidarnost prema bližnjima, te junaštvo i žrtvovanje za nacionalnu stvar - stavljeni su na pijedestal u Crnoj Gori i Boki (Primorju) u 18. i 19. vijeku. Stoga se u 20. vijeku sa punim pravom žali za nestajanjem takvog morala i časti iz prošlosti.

THE PERCEPTION OF HONOUR IN MONTENEGRO AND BOKA KOTORSKA IN THE 19th CENTURY

Mladen VUKČEVIĆ

YU-Montenegro, 85220 Kotor, Stari grad 405

SUMMARY

The author briefly elucidates the perception of honour in Montenegro and Boka Kotorska in the 19th century. As a link of honour, patriarchal moral is emphasised. He approaches the issue of honour particularly from the moral-ethical standpoint, i.e. from the sociological, ethical and philosophical aspect. To the role of honour and morality the people were giving precedence over wealth, social position and outer prestige. "Honour and pride" were social and moral categories, for which people were ready to live and die. Such morality in fact derived from the mediaeval perception of honour, chivalry and honesty.

Key words: honour, ethics, Montenegro, 19th century

LITERATURA

- Cvijić, J. (1966):** Balkansko poluostrvo. Beograd, SANU.
- Gesemann, G. (1943):** Heroische Lebensform. Berlin, TR.
- Gesemann, G. (1963):** Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca. Beograd, "Kultura".
- Karadžić, V. S. (1953):** Crna Gora i Boka Kotorska. Beograd, "Novo pokolenje".
- Mihajlović, B. (1970):** Njegoš. Cetinje, Izdanje Manastira cetinjskog.
- Miljanov, M. P. (1967):** Sabrana dijela, knjiga I. Titograd, Grafički zavod Titograd.
- Miljanov, M. P. (1989):** Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi. Sabrana djela - Kritičko izdanje. Titograd, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Mitrov, S. L. (1980):** Kanjoš Macedonović i druge priče. Sarajevo, "Veselin Masleša".
- Tomović, S. (1979):** Crnogorske vojvode Marko Miljanov i Miljan Vukov. Cetinje, "Obod" Cetinje.
- Vujačić, M. (1953):** Znameniti crnogorski i hercegovački junaci. Beograd, "Prosveta" Beograd.
- Vukčević, M. (1993):** Rodoljubna i panslavenska djelatnost Petra II Petrovića-Njegoša. Referat za SANU i CANU povodom 180. godišnjice rođenja. Beograd-Podgorica.
- Vukčević, M. (1997):** Uspon i pad Mletačke Republike u Boki Kotorskoj i Crnoj Gori. Referat povodom 200. godišnjice pada Mletačke Republike. Koper.
- Vukčević, N. (1971):** Jedan prilog tradiciji u Crnoj Gori. Sopstveno izdanje knjige o genealogiji Vukčevića. Beograd.